

Magyar nyelvtörténet és romanisztika: két tudományterület metszéspontjai Bárczi Géza és Szabics Imre munkásságában

KOROMPAY KLÁRA

egyetemi docens, ELTE BTK

Résumé: La présente étude cherche à définir les liens qui existent entre deux domaines linguistiques différents, à savoir l'histoire de la langue hongroise et l'étude des langues romanes tels qu'ils apparaissent dans l'œuvre de deux spécialistes, Géza Bárczi (1894-1975) et Imre Szabics (1942-2017). Bárczi est connu avant tout comme historien de la langue hongroise et Szabics comme spécialiste de l'ancien français et de la littérature médiévale. Leurs champs de recherches se recoupent sur un point bien précis : l'étude des mots d'origine française de l'ancien hongrois. Ces mots, empruntés aux XIIe-XIIIe siècles, s'inscrivent dans un contexte historique où les relations franco-hongroises furent particulièrement intenses. Ils posent de nombreuses questions auxquelles on ne peut répondre que par la prise en compte de la phonétique historique, de la sémantique et du contexte culturel.

Mots-clés: Bárczi, G., Szabics, I., relations franco-hongroises, ancien français, ancien wallon

1. Bevezető gondolatok

Bárczi Gézát (1894–1975) a magyar nyelvtörténet egyik legnagyobb alakjaként tartjuk számon, Szabics Imre (1942–2017) a francia irodalom- és nyelvtörténetnek, közelebbről az ófranciának volt a mestere. Kettejük kutatási területeinek van egy világosan kirajzolódó közös sávja: a magyar nyelv ó-francia jövevényszavainak és az Árpád-kori magyar–francia kapcsolatoknak a vizsgálata. Találkozik itt a romanisztika és a magyar nyelvtörténet, sőt a történelem, a művelődéstörténet, az irodalom és a névtan is: valójában hídverésről van szó, ahogyan a valóságban is híd épült a középkori francia és magyar kultúra között, különösen a 12. század végén és a 13. század elején. Ezzel a témával Bárczi Géza pályájának első szakaszában foglalkozott (Bárczi 1938); Szabics Imre ilyen irányú legátfogóbb tanulmánya életútjának utolsó évtizedében jelent meg (Szabics 2007). A két tudós figyelme így 70-80 év eltéréssel ugyanarra a témára irányult, s ez tudománytörténeti szempontból is érdekes összevetések forrása lehet.

Ismerték-e ők egymást személyesen? Annyi biztos, hogy az Eötvös Collegiumban, mely fiatal éveik szellemi otthona volt, feltétlenül találkoztak. Erre különleges alkalmat teremtett az, hogy Aurélien Sauvageot, aki 1923-tól 1931-ig a Collegium francia lektora volt, 1964 áprilisában újra ellátogatott ide, s ennek során a Sauvageot-házaspár kísérője az akkor negyedéves Szabics Imre volt. Bárczi és Sauvageot jól ismerték egymást; a köztük lévő szakmai kapcsolatról tanúskodik az utóbbi szerző nevezetes magyar nyelvtörténeti monográfiájának

számos hivatkozása és ajánlása, mely Pais Dezsőnek és Bárczi Gézának szól, „hűséges és hálás barátság tanúbizonyságaként” (Sauvageot, 1971). Ami ezekből kikövetkeztethető, hogy tudniillik Bárczi Géza és Szabics Imre ekkor biztosan találkozott egymással, azt egy fénykép is igazolja: egymás mellett ül a Collegium rendezvényén Bárczi, Sauvageot, Madame Sauvageot és a fiatal Szabics Imre. Azt pedig, hogy Bárczi életműve hogyan hatott a majdani tudósra, ennek írásai mutatják mindennél világosabban.

A jelen „hommage” egyszerre szól kettőjüknek: Bárczi Gézának, akinek 125. születési évfordulójára két évvel ezelőtt emlékeztünk és Szabics Imrének, aki néhány éve távozott közülünk.

2. Bárczi Géza útja a romanisztika, majd a magyar nyelvtudomány felé

2.1. Hogyan vált romanistává?

Életútja a bácskai Zomborban kezdődött. Itt született 1894. január 9-én, itt végezte iskoláit is. Gimnazista korában már tudott németül, törökül és eszperantóul; az volt a terve, hogy turkológus lesz. 1911-ben kezdte meg tanulmányait a budapesti egyetemen és az Eötvös Collegiumban magyar–latin–görög szakon. Franciául is tanult, s harmadéves kora után, 1914 nyarán a Collegium igazgatója, Bartoniek Géza ösztöndíjas tanulmányútra küldte Párizsba. Itt érte a háború, s ez határozta meg életének következő öt esztendejét, 20 és 25 éves kora között. Több társával együtt internálótáborba került: két és fél évig volt fogoly, többek között Noirmoutier szigetén, a Kuncz Aladár által megörökített „Fekete kolostor”-ban. Eközben olaszul és spanyolul tanult. Amikor teljesen legyengült egészségi állapota miatt 1917 elején a Vöröskereszt révén kiszabadult, egy újabb két és fél éves időszak kezdődött, ezúttal Svájcban, közelebbről Lausanne-ban. Beiratkozott az itteni egyetemre, főszaknak a franciát, mellékszakknak az olaszt és a spanyolt választotta. Legjobban az összehasonlító kutatások érdekelték: a romanista pálya vonzotta. Itthon azonban, amikor 1919-ben hazatért, ehhez nem voltak meg a feltételek; ez a kor a magyar egyetemek számára is sokfajta megpróbáltatás kora volt.

Bárczi rövid időn belül, 1919-ben letette a szakvizsgát magyarból, az alapvizsgát és a szakvizsgát franciából, s 1920-ban megszerezte magyar–francia szakos tanári oklevelét. 1919-től 1941-ig középiskolai tanár volt. Tanított az Eötvös József Gimnáziumban, majd a Trefort utcai „Mintagimnázium”-ban, amelynek légkörét különösen szerette. Ekkor kezdte meg tankönyvíró tevékenységét, amely igen jelentős volt: a Bárczi által írt francia tankönyveket még 1945 után is használták. Másfelől 1926-ban doktorált a szegedi egyetemen (értekezésének címe: *A francia r hang története*). Középiskolai pályájával párhuzamosan egyetemi magántanár lett először Szegeden (1932), majd Buda-

pesten (1938). Radnóti Miklós indexe arról tanúskodik, hogy az 1932/1933-as tanév első félévében felvette Bárczi következő óráját: „Chrétien de Troyes nyelve” (vö. Ferencz 2009: 173), amely az ófrancia udvari regény kiemelkedő írójának nyelvi világába vezetett. Ebben az időszakban jelennek meg Bárczinak a franciával kapcsolatos fő publikációi; ezek elismeréseként, 1939-ben lesz az MTA levelező tagja.

Életének jelentős fordulópontja 1941: ekkor jelenik meg a *Magyar Szófejtő Szótár* (első teljes etimológiai szótárunk), s ennek nyomán kap kinevezést a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének vezetésére Csúry Bálint halála után. Innen kezdve munkásságának középpontjába a magyar nyelv-tudomány, közelebbről a nyelvtörténet kerül. Debreceni korszaka (1941–1952) szintézisek egész sorának megalkotásához vezet; ekkor válik az MTA rendes tagjává (1947), s ekkor kap Kossuth-díjat (1952). Ezek után az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője lesz (1952–1970). Tanári pályáját nyugdíjba menetele után is folytatta, egészen élete végéig. 1975. november 7-én hunyt el. (Életútjáról és pályájáról bővebben: Szathmári 1995, Korompay 2020.)

2.2. Bárczi Géza főbb romanisztikai művei

A romanisztika körébe sorolhatók már középiskolai francia tankönyvei is (ezekről részletesebben: Kálmán&Szabics 1988). Itt most két kiemelt témára fordítjuk a figyelmet: egyrészt az ófrancia nyelvvel, másrészt a magyar–francia kapcsolatokkal foglalkozó írásaira.

Első szintézise egy rendkívül tömör, hiánypótló munka: *Ó-francia hang- és alaktan* (Bárczi 1933). Ezt elsősorban a francia szakos egyetemi hallgatónak szánja (vö. fent jelzett oktatói tevékenységét is), ugyanakkor kiváló útmutatót ad mindazok számára – akár más területek szakemberei, akár érdeklődő olvasók –, akik átfogó képet kívánnak kapni erről az összetett kérdéskörrel. Már itt megmutatkoznak Bárczi tudós habitusának és stílusának alapvető vonásai: a világos szerkezet, a kristálytisza gondolatmenet és az elegáns s egyszersmind közérthető stílus. Könyve elején tematikus bibliográfiát ad, bevezetésében módszertani alapelveket közöl, távlatokat nyit mind a latin nyelv, mind a francia nyelvtörténet későbbi szakaszai felé, a kötet végén pedig részletes szómutatóval könnyíti meg a gyors tájékozódást. Olyan mű ez, amelyre építeni lehet.

Szorosan kapcsolódik hozzá egy következő szintézis: *A magyar nyelv francia jövevényszavai* (Bárczi 1938). Ennek előzményei már az 1920-as években kitapinthatók. Ekkor már élénken foglalkoztatja Bárczit a középkori magyar–francia kapcsolatok kérdésköre. Első idevágó cikke a *Magyar Nyelv* folyóiratban a *kilincs* szó eredetét világítja meg (Bárczi 1923). Ezt követik újabb és újabb írásai az ó-francia művelődési hatás köréből. Különleges figyelmet fordít ennek

kulcsfontosságú terepeire: a királyi udvarra (ahová III. Béla és fiai révén négy francia királyné érkezik, udvari kísérettel, trubadúrokkal, irodalmi művek, például a *Roland-ének* ismeretével), az egyházi kapcsolatokra (már Szent István korától, később pedig különféle szerzetesrendek: bencések, ciszterciták, premonstreiek révén), továbbá a vallon telepésekre, akiknek külön tanulmányt is szentelt (Bárczi 1937), s akiknek nyomait Árpád-kori helynevek egész sora őrzi, köztük több *Olaszi*), végül mindazokra a jelenségekre, amelyek a magyar diákok párizsi egyetemjárásával hozhatók kapcsolatba (például a kancellária, az oklevélírás és a helyesírás-történet terén). Ez a munka ismét mintaszerűen tömör (terjedelme 45 lap), de a benne rejlő tanulságok sokrétűek. Az alábbiakban egy összeállítást adunk azokról a magyar szavakról, amelyek itt ófrancia eredetűnek minősülnek. Összesen 13 elemről van szó (vö. Bárczi 1938: 9–10). Ezeket itt betűrendben közöljük, szükség esetén megadva jelentésüket is, majd zárójelben az első magyar adat korát (Bárczi forrásmegjelölései nyomán, de évszámmal jelezve), utána az átadó nyelvi alakot, illetve – amennyiben ez megállapítható – annak nyelvjárási hovatartozását (ófr. = ófrancia, óprov. = óprovanszál, ólotar. = ólotaringiai, óvall. = óvallon).

bolon 'vallon' (1447) < óvall. *walon*
botos 'nemezcsizma', 'harisnya' (1430 k.) < ófr. *bottes* 'csizma'
csemelet 'teveszőr posztó' (1311) < ófr. *chamelot* 'teveszőr posztó'
dézma 'tized' (1388) < óprov. *desma*, *dezma*
formint, *furmint* 'szőlőfajta' és 'bor' (18. sz.; de vö. TESz.: 1623) < óvall.
**fourmint* 'szalmán fonnyasztott szőlőből készült bor', 'ilyen bor készítésére alkalmas nemes, fehér szőlőfaj'
kilincs (1405 k.) < keleti ófr. vagy vall. *clinche*
lakat (1405 k.) < óvall. (ófr.) *loquet*
márc 'mézüledékből készült méhsör', 'répaszörpből készült édes ital' (1240) < ófr. **mars* 'üledék'
mécs 'lámpa- vagy mécsbél', 'mécses' (1211) < ófr. *meche*
paraj 'póréhagyma', 'laboda', 'mindenfajta kerti vetemény', 'ezekből készült étel' (1395 k.) < ófr. (keleti) *paray*, *poray*
szekrény (1506; de vö. TESz.: 1416 u./1490 k.) < óvall. *scrin* 'láda'
tárgy 'ostromtető', 'cél', 'objektum' (1495) < ófr. *targe* 'pajzs'
zománc (1490) < óvall. **smalz*

Az ezekre irányuló elemzés rendkívül sok szempontú. Első látásra feltűnik egy művelődéstörténeti tanulság: a fenti szavak a mindennapi élet különféle tárgyainak a megnevezésére szolgálnak. Meghonosodásukban mind az udvari élet, mind a szerzetesek, mind a telepések szerepével számolni lehet. Hangtörténeti szempontból figyelmet érdemel, hogy bizonyos átvételek megelőztek egy-egy, az ó-franciára jellemző hangváltozást. A *mécs* és a *csemelet*

[cs]-vel, és nem [s]-sel került át a magyarba (vö. mai fr. *mèche* 'kanóc', *chameau* 'teve'). A *tárgy* hasonló módon [dzs > gy], és nem [zs] hanggal honosodott meg (vö. mai fr. *targe*). Ezek átvétele így feltétlenül a 12–13. századra tehető. Morfológiai szempontból beszédes a *márc* és a *zománc* utolsó mássalhangzója, mely az ófrancia kétesetes névszóragozás nominativusi s elemének folytatását őrizte meg: ez ismét korai átvételre vall, még akkor is, ha a *zománc* első adata később jelentkezik. Ennek kapcsán a művelődéstörténeti kritérium is sokat nyom a latban, hiszen a középkorban a Meuse völgye a zománckészítés egyik központja volt. Hasonló szempontok alapján tekinthető az első szótörténeti adathoz képest jóval korábbinak a *furmint*: ez a Tokaj vidéki szőlőműveléshez kapcsolódik, összefüggésben a francia telepesek megjelenésével. Van rá eset, hogy a jelentéstani szempont teszi lehetővé a közelebbi nyelvjárás meghatározását. Az ófrancia *loquet* (> m. *lakat*) széles körben élt, ám legtöbbször 'kallantyú' jelentésben. A 'függőzár' jelentés a vallonhoz köthető, így az átvétel közvetlen forrása ez lehetett.

A nyelvjárási megoszlás szempontjából a fentiek alapján a következő kép rajzolódik ki: óprovanszál eredetű a *dézma*, az óvallonból származik a *bolon*, *formint*, *kilincs*, *lakat*, *szekrény*, *zománc*. Fontos emellett annak a hangsúlyozása, hogy az ófranciában ekkor már az alakuló köznyelv hatásával is számolni lehet. Igen jellemzőek az efféle árnyalt kifejezések: „északkeleti ízű francia köznyelv”, „helyi színezetű köznyelv”, „regionális színű köznyelvi szavak” (Bárczi 1938: 25, 27).

Nem lenne teljes a kép a tulajdonnevek nélkül. Az alábbiakban röviden felsoroljuk azokat az ómagyar személy- és helyneveket is, amelyeket Bárczi (1938: 10) szintén az ófranciából származtat:

**Jolant* szn. (1272) < ófr. (keleti) *Yolent*

Párizs szn. (1538) < ófr. *Paris*

Lajos szn. (1255) < ófr. *Lois*

Alistál, *Felistál* hn. (1268, Pozsony m.) < ólotar. *staul* 'áruraktár', 'telep'

Gyehánfalva hn. (1405–1406, Szepes m.) < ófr. *Jehan* szn. (a *János* megfelelője)

Mecsedelfalva hn. (1278, Szepes m.) (első adat a szn.-re: 1255) < ófr.

Michelet szn. (a *Mihály* megfelelője, kicsinyítő képzővel)

Tálya, *Tállya* helynevek (1261; Zemplén, Borsod, Heves m.) < ófr. *taille*, esetleg óvall. *tailla* 'vágás', 'irtás'

Ha a vizsgálat egészére összefoglalóan tekintünk, fokról fokra kibontakozik egy jövevényszó-kutatási módszertan is, melynek lényege, hogy szótörténeti, hangtörténeti, morfológiai, jelentéstani, szóföldrajzi és művelődéstörténeti kritériumok együttese teszi lehetővé annak a megállapítását, hogy mikor,

honnán, milyen kontextusban került sor egy-egy szó vagy szócsoport átvételére. Bárczi munkája ebből a szempontból is mintaértékű. Konkrét eredményei maradandónak bizonyultak: a magyar nyelv francia jövevényszavainak megközeledéséhez a mai napig ez az alappmű.

2.3. Romanisztikai indíttatások Bárczi magyar nyelvtudományi munkáiban

Az erőteljes francia hatás természetszerűleg megmutatkozik más tudományterületeken is. A szókészlet iránti élénk érdeklődés, amely eleinte a magyar–francia kapcsolatok kérdéskörére irányult, hamarosan a lexikológia és lexikográfia újabb területeire is kiterjed. Így az előbbiekkal is összefüggésbe hozható a *Magyar Szófejtő Szótár* (Bárczi 1941) születése, mely szerzőjének páratlan szintézisrealkotó képességéről és kritikai érzékéről tanúskodik. Ezt követte a magyar szókincs eredetének első teljes körű feldolgozása egy tankönyvszerű kézikönyvben (Bárczi 1958). Kiemelendő az a szerep, amelyet a *Magyar Értelmező Szótár* (ÉrtSz.) munkálatainak irányításában vállalt Ország Lászlóval, illetve az a tény, hogy *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* (TESz.) ő lett az általános lektora.

A nyelvváltozatok sokszínűsége korán felkeltette érdeklődését. A pesti nyelv, a tolvajnyelv, az argó kutatása terén a kezdeményezők közé tartozott. Ez minden bizonnyal francia hatás nála. Különösen érdekelte a nyelvföldrajz, amely Franciaországban – elsősorban Gilliéron munkássága révén – komoly eredményeket ért el a nyelvatlaszok összeállítása terén. A Debreceni Egyetemen Bárczi olyan közegbe került, ahol a nyelvjáráskutatásnak hagyománya volt. Maga is feladatának tekintette e terület művelését, így lett kezdeményezője és elnöke annak a munkaközösségnek, mely elkészítette a *Magyar Nyelvjárások Atlaszát* (MNYA).

Említhetnénk Dauzat nevét névtani munkáiban, vagy Saussure-ét, akire általános nyelvészeti kérdésekről szólva hivatkozik. Legvonzóbbnak most azt találom, ha egy francia vonatkozású konkrét részletet idézek tőle, mely átfogóbb következtetésekhez is elvezet. Egy hozzászólásában hangzott ez el, Pais Dezső nagy hatású szegedi előadása után (Pais 1953), melynek témája a magyar irodalmi nyelv kialakulása volt, s mely valójában elindította e kérdéskör széles körű kutatást. Bárczi ekkor a nyelvi egységre való törekvés jeleit veszi számba, rendkívül korai és érdekes ófrancia példák alapján:

A XII. században jelentkeznek a nyelvi eszmények,¹ a helyes és helytelen nyelv tudatának félreismerhetetlen jelei. GARNIER DE PONT-SAINTE-MAXENCE kijelenti (1174.), hogy az ő franciasága jó, mert Île-de-France-ban született, a lyoni AYMONT DE VARENNES (1188.) viszont kifejti, hogy lemond

¹ Bizonyára így javítandó: eszménynek.

saját tájnyelvének használatáról írásban, mert a franciák (értsd az île-de-france-iak) füle számára az túlságosan vad. CONON DE BÉTHUNE (1181.) panaszkodik, hogy a franciák (île-de-france-iak) a champagne-iak jelenlétében megrótták nyelvjárási szavaiért, holott, ha nyelve nem is kifogástalan franciaságú, érthető az île-de-france-iak számára is. S hogy ez a nyelvhelyességi eszmény valóban irodalmi, egységre törő és esztétikai igényű nyelv születésére, sőt megszületésére mutat, arra bizonyíték az, hogy az írók, származásuktól függetlenül, az új, közös nyelven igyekeznek írni. GAUTIER D'ARRAS a → XII. században pikárd létére tiszta île-de-fran-ce-i nyelven ír, de a nem arisztokratikus körbe tartozó liège-i *Poème moral* (1200. táján) nyelvjárási vonásoktól szintén igen kevésbé tarkított franciaságot mutat. Ilyen példák száma igen nagy. (Bárczi 1953: 473)

A fentiekhez hasonló tudatos nyilatkozatokat a magyar nyelvre nézve nem ismerünk, de Bárczi a tényleges nyelvhasználatban tetten tud érní rokon törekvéseket. Ilyen az *í-zés* kerülése, melyre idézi Drágffy Jánosnak Mohács előtt kelt saját kezű végrendeletét: ennek első felében nincsenek *í-ző* alakok, később azonban, a figyelem lankadásával, ezek egyre szaporodnak, világos jeleként az anyanyelvjárás előtérbe kerülésének. Aki ismeri *A magyar nyelv életrajza* című könyvet (Bárczi 1963), mely egy életmű foglalatának is tekinthető, tudja, milyen fontos helyet kap ebben a nyelvi egységesülés folyamata. Az idézett példák jól mutatják, hogy a finom megfigyelések és a különféle nyelvek közötti átjárás révén Bárczi mestere volt új jelenségek felmutatásának és értelmezésének.

3. Szabics Imre kutatásainak magyar vonatkozásai

3.1. Pályája és irodalomtörténeti munkássága

Szabics Imre 1942-ben született Szentesen. Egyetemi tanulmányait az ELTE orosz–francia szakán végezte 1960 és 1965 között. Az Eötvös Collegium diákja volt. Az 1965–1966-os tanévben a párizsi École Normale Supérieure és a poitiers-i Centre de Civilisation Médiévale ösztöndíjasa. 46 éven át, 1966-tól 2012-ig volt az ELTE Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatója, 1997-től professzora. Eközben néhány éven át a JATE Francia Tanszékének is vezetője (1986–1990). Figyelmet érdemel szerkesztői tevékenysége is: 1986 és 1997 között a *Filológiai Közönynek*, 1998-tól 2003-ig a *Revue d'Études Françaises* folyóiratnak volt a főszerkesztője.

Tudományos munkásságának fő területeit ő maga így jelölte meg: okszitán–magyar és magyar–francia érintkezések a középkorban és a reneszánsz idején; az okszitán és az ófrancia udvari regények és elbeszélések toposz- és motívuminterferenciái. Kandidátusi értekezését a következő témából írta: *A XII. századi francia elbeszélő költészet stílus eszközei* (1979). Ez a mű 1983-ban könyv

alakban is megjelent. Akadémiai doktori disszertációjának címe: *A fin'amor fejlődéstörténete a trubadúrköltészettől az udvari regényig* (1996).

Szabics Imrének a középkori francia irodalommal kapcsolatos munkássága hallatlanul sokrétű. Feladatának tartotta olyan antológiák összeállítását, amelyek révén az ófrancia szövegek eredetiben tanulmányozhatók (Szabics 1975, 1985). Különösen kedves kutatási területe volt a trubadúrok költészete, melynek több irodalomtörténeti munkát szentelt (Szabics 1995). Peire Vidal és Gaucelm Faidit kapcsán nagy figyelmet fordított arra a tényre is, hogy e két trubadúr „a jó Imre király” vendége volt az esztergomi udvarban, 1200 körül. Innen többfelé is vezettek szálak. Egyrészt e költészet megszólaltatása felé: neki is köszönhető, hogy a régi zene iránt érdeklődő magyar közönség egy hanglemmez révén megismerhette a trubadúrok nyelvi és zenei világát. Másrészt visszatérő kutatási területe lett a középkori magyar–francia irodalmi és kulturális kapcsolatok története. Különösen nagyarányú hídépítő munkára vállalkozott azoknak a poétikai párhuzamoknak a feltárásával, amelyek a trubadúrlíra és Balassi Bálint költészete között felfedezhetők. Egy árnyalt elemzésekben gazdag könyve (Szabics 2003) felveti azt a kérdést is, hogy négyszáz év távlatából miképpen hatott az előbbi Balassira. Válaszában a petrarkista és a petrarkizáló humanista költészet szerepére mutat rá mint közvetítő láncszemre.

A közvetítés gondolata áthatja Szabics Imre egész munkásságát. Élénken foglalkoztatja, hogy a középkori francia irodalom udvari regényeiben, elbeszéléseiben milyen kép tárul elénk Magyarországról és a magyarokról. Vizsgálatai szemléletesen mutatják, hogy az eleinte igen távoli „pogány magyarok” toposza után fokról fokra megjelenik a nyugati kultúra lovag-eszményéhez közel álló magyarok képe is. Erről tanúskodik számos irodalmi alak: regényes sorsú hercegnők, viszontagságos sorsú királykisasszonyok... Ismét egy több évszázadon átívelő folyamat bontakozik ki előttünk, a régi korok szövegeinek egyedülálló ismeretében. Az irodalomtörténész egyben művészi érzékkel rendelkező, kiváló műfordító is. Szabics Imrének köszönhetjük, hogy az ófrancia irodalom számos alkotása magyarul is napvilágot látott (Szabics 2018). S ami különösen fontos: ez az irány tanítványai egész sorát is megihlette, így soha nem látott mértékben vált hozzáférhetővé magyarul a középkori francia irodalom varázslatos világa.

Ez a terület az egyetem mellett az Eötvös Collegiumban is virágzásnak indult. Szabics Imre itt a Francia Műhely vezetője lett. Amikor megalakult az Udvari Irodalom Nemzetközi Társasága Magyar tagozata, ennek ő lett az elnöke. Innen kezdve az évente tartott konferenciák, a rendszeresen megjelenő tanulmánykötetek s a külföldi kollégákkal kialakult kiváló kapcsolatok révén itt igazi találkozóhely jött létre, melynek ő élete végéig meghatározó alakja volt.

3.2. Jövevényszó-kutatásai

Magyar tárgyú nyelvészeti írásai közül kiemelkedik egy korai tanulmány, mely *címer* szavunk eredetének megfejtésére vállalkozik (Bertényi&Szabics 1969). Különleges vonás itt a kettős megközelítés: egyrészt a heraldika, másrészt a nyelvtörténet felől, két szakember tollából. E szó kapcsán többféle eredeztetés fölmerült már: átvétel a németből (vö. *zimier*) vagy a franciából (vö. *cimier*), illetve annak a kiemelése, hogy vándorszó (TESz.). Az új származtatás számol a sisakdísz divatjának elterjedésével a 12–13. században, s igazolja azt, hogy a **cimer* alak megvolt az Anjouk lakta Poitou nyelvjárásában, mely az anglo-normannal közös vonásokat mutat. Hozzánk a Nápolyban uralomra jutó Anjouk francia udvarának közvetítésével jutott el az 1260-as évek legvégén. Ez a megállapítás annak fényében különösen jelentős, hogy a szó első adata 1326-ból való.

Egy későbbi alkalommal, a 2004-ben Tokajban tartott vallon–magyar konferencián Szabics Imre egy francia nyelvű előadásában számba veszi a vallonból eredeztethető magyar szavak és helynevek teljes körét (Szabics 2007). Az alábbiakban erről adunk áttekintést. Ahol véleménye megegyezik Bárcziéval, erre így utalunk: „vö. Bárczi 1938.”. Ilyenkor az ő megerősítő érveit soroljuk fel. Ha az új származtatás eltér az előzőtől, megadjuk (szükség esetén) a szó jelentését, majd zárójelben az első adat korát és az új eredeztetés fő elemeit. Végül hivatkozások következnek Szabicsra (a lapszám jelzésével), Bárczira (amennyiben az ő nézete más) és a TESz.-re. Ez a lista értelemszerűen szűkebb, mint az előző, mivel az ófrancián belül a vallon elemekre szorítkozik.

furmint: vö. Bárczi 1938. – Hangtörténeti érvek a vallon eredet mellett: az *o > u* változás, az *i* hangszíneinek megmaradása, az ófr. *froment* alakhoz képest *fro > for* változás. Művelődéstörté- → neti szempontok: a Meuse-völgyi szőlőművelés; történeti utalás a *furmint* 14. századi meg- → jelenésére Tokajban. (Szabics 2007: 537; TESz.: valószínűleg francia)

házsárt: 'véletlen' (1405 k.) < óvall. **hažart*. Vö. még *házsártos*: 1389: „Paulus dictus *Hasartus*” → 'kockajátékos', illetve 'veszekedős'. Az alapszó újabb, 17. századi átvétele: *hazard*. (Szabics → 2007: 537–538; Bárczi: német közvetítésű; TESz.: vándorszó)

kilincs vö. Bárczi 1938. – Hangtörténeti érvek a vallon eredet mellett: a második *i* hangszíneinek → megmaradása (vö. vallon nyelvatlasz-adatok is); a [cs]-vel való átvétel. (Szabics 2007: 538; → TESz.: vitatott eredetű: 1. ófr., 2. hangutánzó-hangfestő)

lakat: vö. Bárczi 1938. – A vallon eredet megerősítése hangtörténeti érvekkel (a *t* megmára-→ dása), továbbá a jelentés alapján ('függőzár'). (Szabics 2007: 538–539; TESz.: ófr.)

márc: 'méhsör' (1138/1329: a szó itt latin szövegben, latinositott végződésekkel jelentkezik, 1237–1240: hn. elemeként) < óvall. (?) *mars* ~ *marz*. Művelődéstörténeti érv a vallon származ-→ tatás mellett: az eredeti jelentés 'gyümölcs-, szőlőzúzalék, törköly', s ez a szőlőművelés foga-→ lomköréhez kapcsolódik (Szabics 2007: 539; Bárczi: ófr.; TESz.: bizonytalan, talán ófr.)

must: (1395 k.) < óvall. *most*. Hangtörténeti érv a vallon eredet mellett: a két mássalhangzó meg-→ maradása a szó végén, vö. fr. *moût*. (Szabics 2007: 539; Bárczi: vándorszó, esetleg ófr.; TESz.: → vándorszó)

mustár: (1416) u./1466) < óvall. **mostardi*. Hangtörténeti érv a 13. századi vallonból való szár-masztatás mellett: az *s* megmaradása (vö. vallon nyelvatlasz-adatok is). Az *o* > *u* változás már → a vallonban bekövetkezhetett. (Szabics 2007: 539–540; Bárczi: vándorszó, esetleg ófr.; TESz.: → vándorszó)

paraj: vö. Bárczi 1938. – Hangtani alapon valamelyik keleti nyelvjárásból eredeztethető, vö. lot. → *porei* ~ *parei*, vall. *porai*. Legvalószínűbb a lotaringiai eredet. (Szabics 2007: 240; TESz.: ófr.)

poré: vö. Bárczi 1938. – Közvetlen átvétel az óvallonból, vö. *porai*. Azonos eredetű a *paraj* szóval; → a kettő között alaki és jelentéstani elkülönülés történt. Végző előzményük a késő latin *porra*- → *tum*. (Szabics 2007: 240; TESz.: vitatott eredetű: 1. a németből, 2. szóhasadással a *paraj*-ból)

szekrény: vö. Bárczi 1938. – Hangtörténeti érv a vallon eredet mellett: a *scrin* szókezdő mással- → hangzó-torlódásának megmaradása, mely a magyarban bontóhanggal oldódott fel. (Más ófran- → *cia* nyelvjárásokban előtét hang jelentkezik, vö. fr. *écrin*). A jelentésváltozás a magyarban történt → (eredeti jelentés: 'láda'). (Szabics 2007: 240–241; TESz.: valószínűleg ófr., vallon)

zománc: vö. Bárczi 1938. – Az óvall. **smalz*-ból való eredetiztetés hangtörténeti alapja itt is ha- → sonló: a vallonban a torlódás megmaradt, a magyarban ezt bontóhang oldja fel (más ófrancia → nyelvjárásokban viszont előtét hang jelentkezik, vö. fr. *émail*). A vallon *z* hangértéke [c]. A műve- → lődéstörténeti kritérium is a vallon irányába mutat, vö. Meuse-völgyi zománckészítés. (Szabics → 2007: 541; TESz.: vándorszó)

Az itt felsorolt 11 elem többsége Bárczi szerint is a vallonból származik. (Ezen belül a *paraj* és a *póré* fenti különválasztását a magyarban bekövetkezett szóhasadás indokolja.) Összesen négy szó tekintetében mutatkozik eltérés: a korábbiak mellett vallon eredetűnek minősül Szabics Imre szerint a *házsárt*, a *márc*, a *must* és a *mustár* is. A hangtörténeti megalapozás mindig igen erős; emellett előtérbe lép a jelentéstani (vö. *lakat*), illetve a művelődéstörténeti szempont is (vö. *furmint*, *zománc*). A fenti kérdéskörnek jellemző vonása, hogy az ide tartozó szavak egy része európai vándorszó, mely némileg eltérő alakban több nyelvben is megvan. A fő kérdés ilyenkor az, hogy a magyar szempontjából mi a közvetlen átadó nyelv, illetve (ha megállapítható) mi az átadó nyelvjárás. Szabics Imre vizsgálatai számos ponton előrevitték ezek tisztázását.

A közzök mellett ő is számon tart vallon eredetű helyneveket. Ezek köre megegyezik a Bárczi által bemutatottakkal: *Alistál* és *Felistál*, *Gyán* ~ *Gyehánfalva*, *Mecsedelfalva*, *Tállya* (Szabics 2007: 536).

4. Emlékek két tanárról

E sorok írója egyetemista korában mindkét tudósna tanítványa volt. Bárczi Géza – Pais Dezsővel együtt – meghatározó szerepet játszott tudományos érdeklődésének alakulásában. Bárczi legfőbb varázsa talán abban rejlett, hogy a rendkívüli tudás benne rendkívüli természetességgel párosult. Tanítványait szellemi partnereknek tekintette, feljűk nyitott érdeklődéssel fordult, maga pedig minden tekintetben példát adott. Előadásmódjának világossága, eleganciája, magától értetődő stílusa a legbonyolultabb problémákat is áttekinthetővé tudta tenni. A gondolkodás szabadsága és a munka öröme jellemezte egész lényét, s ennél jobb útravalót nem is adhatott volna. Arra nézve, hogy a barátaival való szakmai kapcsolat milyen ihletforrás volt számára, hadd utaljak a Kniezsa István alakját is megörökítő imitációra, melyet Pais Dezső tiszteletére írt, s mely a Nyomárkay István 80. születésnapjára megjelent köszöntő kötetben látott napvilágot (Korompay 2017).

Szabics Imre akkor tért vissza Párizsból, amikor a mi évfolyamunk számára eljött az ófranciával és a francia nyelvtörténettel való találkozás ideje. Mi voltunk az első tanítványai. Az ilyen kezdőpont felejthetetlen szokott lenni mind a tanár, mind a diákjai számára. Bámulatos volt az a távlatosság, amellyel a nyelvi jelenségek történeti hátterét meg tudta világítani. Ennek legemlékezetesebb példája számomra az a levezetés, mely szerint az orosz *ptica* és a francia *oiseau* 'madár' szavak végső soron rokonok, mivel egy közös indoeurópai etimonra mennek vissza. Volt ebben valami hihetetlen, s ugyanakkor tökéletesen meggyőző és logikus. Tanárunk szemléletében nagyon vonzó volt az is, hogy benne az irodalom, a filológia, a történeti nyelvészet a legtermészetesebb módon összefonódott. Éreztük, hogy igazi tudós, s egyúttal kivételesen szerény,

melegszívű, nagyon eredeti ember. Később sokszorosán tapasztaltam, hogy tanárként, kollégaként, jó barátként mindig ugyanaz maradt. Szerénysége szinte feledtette azt, ami utólag megfogalmazható: egyedülálló szerepet játszott az ófrancia irodalom iránti érdeklődés felkeltésében, annak kutatásában és e szenvedély továbbadásában.

Felhasznált irodalom

- Bárczi, G. 1923. Kilincs. *Magyar Nyelv* 19:89–90.
- Bárczi, G. 1933. *Ó-francia hang- és alaktan*. Pécs – Budapest. Danubia.
- Bárczi, G. 1937. A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. *Századok* 71: 399–416.
- Bárczi, G. 1938. *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Budapest. MTA. (Újabb kiadása: Bárczi 1980: 159–197.)
- Bárczi, G. 1941. *Magyar Szófejtő Szótár*. Budapest. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Bárczi, G. 1953. Hozzászólás. In: *Pais* 1953: 472–475.
- Bárczi, G. 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Bárczi, G. 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest. Gondolat.
- Bárczi, G. 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. A kötet anyagát összeállította és szerkesztette Papp László. Budapest. Gondolat Kiadó.
- Bertényi, I.&Szabics, I. 1969. Címer. *Magyar Nyelv* 65: 451–454.
- ÉrtSz. = Bárczi, G.&Ország, L. (eds.). *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1959–1962.
- Ferencz, Gy. 2009. *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Kálmán, A.&Szabics, I. 1988. *Bárczi Géza romanisztikai munkássága*. (A nyelvtudomány és a nyelvoktatás műhelyéből 7.) Budapest. ELTE.
- Korompay, K. 2017. Köszöntés nyelvemlékkiadással: Knezowych Ztupan basa levele Paisgyártó Tas kapitánynak. In: Nyomárkay, I.&Papp, A. *Világkép és etimológia. Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára*. Budapest. Modern Filológiai Társaság. 213–218.
- Korompay, K. 2020. 125 éve született Bárczi Géza. *Magyar Nyelv* 116: 351–362.
- MNyA. = Benkő, L.&Deme, L.,&Imre, S.,&Kálmán, B. (eds.). *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1968–1977.
- Pais, D. 1953. *A magyar irodalmi nyelv*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4/3–4: 425–486.
- Sauvageot, A. 1971. *L'Édification de la langue hongroise*. Paris. Klincksieck.
- Szabics, I. 1975. *Textes littéraires français du Moyen Âge*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Szabics, I. 1985. *Anthologie de la poésie occitane du Moyen Âge*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Szabics I, 1995. *A trubadúrok költészete*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Szabics, I. 2003. *De Peire Vidal à Bálint Balassi. Études sur les contacts poétiques franco-hongrois du Moyen Âge et de la Renaissance*. Budapest. Eötvös József Könyvkiadó.

- Szabics, I. 2007. Influences wallonnes et lotharingiennes sur les toponymes et le lexique hongrois. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 46: 535–542.
- Szabics I., 2018. *Magyar királyfiak és királyleányok. Középkori francia elbeszélések. Antológia. Szabics Imre válogatott műfordításai.* Budapest. ELTE Eötvös József Collegium.
- Szathmári, I. 1995. *Bárczi Géza. A múlt magyar tudósai.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő, L. (ed.). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1967–1976.